

Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer

Albert Rossich
(Universitat de Girona)

El temps ha relegat a l'oblit muntanyes de llibres. Gairebé sempre amb raó. Però, com deia el clàssic, no hi ha llibre tan dolent que no tingui alguna cosa de profit. Un d'aquests llibres que acumulen pols en els prestatges de les biblioteques és la *Lectura y ortografía de la llengua catalana seguida d'un compendi d'ortografía castellana*, de mossèn Marian Grandia. I Grandia, defensant els plurals femenins amb *-as* l'any 1889, escrivia això:

No'ns sabem explicar [...] per què la *a* final del singular femení (ó masculí) s'ha de convertir en *e* en plural. La major part de Catalunya conserva dita *a* en plural. La simplicitat y claretat del llenguatge exigeix que's conserve, y per aixó la conservan tots los gramátichs y los mellors escriptors, inclús Mossén Verdaguer, qui conserva dita *a* en plural en sas fullas de propaganda.¹

Ja és mala sort: Grandia defensava els plurals en *-as* i en el títol de la tercera edició, de 1905, llegim ben clarament «seguides de l'ortografía castellana». Bé; no devia ser culpa seva. Ja parlaré de seguida de la qüestió dels plurals, però no ens descuidem d'aquella observació sobre Verdaguer: que conservava «en sas fullas de propaganda» — de propaganda religiosa, és clar — les *-as* del plural.

Grandia no era l'únic a remarcar la duplicitat ortogràfica de Verdaguer. També s'hi va referir, sense conèixer segurament el text anterior, Carles Bosch de la Trinxeria, fent notar que «quan [Verdaguer] no

1. Marián GRANDÍA. *Lectura y ortografía de la llengua catalana seguida d'un compendi d'ortografía castellana*. Barcelona: Llibreria de la Immaculada Concepció, 1889, p. 40. En la transcripció de tots els textos d'aquest treball només regularitzo la tipografia i la puntuació.

escriu per un públich il·lustrat, y sí per lo gran públich, fa com tothom», és a dir, que escriu els plurals femenins amb *-as*.²

La qüestió dels plurals femenins

Avui ens costa d'imaginar les repercussions de la polèmica ortogràfica que va dividir gramàtics i escriptors en dos bàndols a propòsit de l'escriptura dels plurals femenins. Sobretot perquè hem oblidat que això no era una simple discussió ortogràfica; tenia connotacions estètiques i ideològiques, i ara sabem que també comportava una opció prosòdica: ortològica.³ Víctor Balaguer, en un escrit sobre el poema *Canigó* presentat a la Real Academia Española el 1898, s'expressava així:

Mosen Jacinto Verdaguer, poeta eximio, es verdad, pero que ha escrito en un catalan que no es [el] vulgar, ni el corriente, ni el que está en uso, sino en un catalan que se formó a su manera, convirtiendo en e la a de los plurales, valiendose a cada instante de voces solo conocidas en determinado territorio y desconocidas de todo diccionario, empleando vocablos anticuados con desconsoladora frecuencia y apelando con[s]tantemente a neologismos con un modo de escribir especial, extraño a las reglas de la gramática aun cuando sea propio y regular de la lengua. Todo esto lo baraja Verdaguer a su gusto, que es por otra parte exquisito, y realiza con ello maravillas, pero no puede evitar que ciertos pasajes de su obra resulten incomprensibles para los mismos catalanes.

*Tanto es así y tan cierto como que algun catalan hubo de acudir a la traducción francesa ó castellana para entender lo que no entendian en su idioma. Por esto los versos de Verdaguer no han llegado al pueblo como los [de] otros poetas catalanes, inferiores quizá en mérito al autor del Canigó y de La Atlántida.*⁴

Encara que no puguem acceptar l'evident exageració de Balaguer en negar que els versos de Verdaguer haguessin arribat al poble, el descon-

2. C[arles] BOSCH DE LA TRINXERIA. «Estudis de ortografia de la llengua catalana. Dels plurals femenins en *es* y en *as*». Dins Íd. *De ma cullita. Aplech d'estudis, viatges, rondalles, recorts y excursions*. Barcelona: Imprempta "La Renaixensa", 1890, p. 47-72 (p. 70).

3. Veg. Albert ROSSICH. «El model ortològic del català modern». Dins Antoni FERRANDO i Miquel NICOLÀS (ed.), *La configuració social de la norma lingüística a l'Europa llatina*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2006, p. 125-153.

4. Montserrat COMAS I GÜELL. «Nova documentació sobre Jacint Verdaguer i Víctor Balaguer (Biblioteca V. Balaguer, ms. 1064)». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. XLVII [=Miscel·lània Joan Veny, III] (2003), p. 182.

certant judici del polígraf i polític bé mereix que ens hi aturem un moment. Certament, aquesta era una crítica atrevida que en principi no aspirava a ser divulgada més enllà del clos acadèmic madrileny, però l'as-severació és inequívoca, i devia tenir una part de veritat. I el que és segur és que Verdaguer no hi hauria renunciat mai, a ser popular. Si ser popular volia dir escriure d'una determinada manera, i hi havia gent que ho sentia així, Verdaguer no s'hi podia oposar. Perquè, on radicava la popularitat de Verdaguer en 1898? Els lectors del poeta, qui eren?

Som a la fi dels anys en què Verdaguer s'havia enfrontat a les autori-tats civils i eclesiàstiques, a escriptors, parents i amics; els anys en què havia estat instrumentalitzat per les esquerres de Catalunya, pels anticlericals, pels espiritistes, o pels intel·lectuals de Madrid, que blasmaven la ingratitud dels catalans cap a la figura de l'escriptor. Reconeguem-ho: era el personatge, sobretot, que era popular. No tant el Verdaguer de la barretina als Jocs Florals, ni el Verdaguer capellà del palau del marquès de Comillas, sinó el propagandista religiós, i sobretot el rebel d'*En defensa pròpia*, el sacerdot dels exorcismes i de les amistats perilloses. De la seva obra, allò que la gent, o el poble, coneixia eren els càntics i els goigs, el «Virolai» i «L'emigrant», els versos piadosos publicats en revistes, almanacs i calendaris. També l'oda «A Barcelona», és clar —l'Ajuntament en va fer una edició de 100.000 exemplars—, i *Caritat*, i els *Idil·lis i cants místics*, que en part havien estat divulgats abans —i després—, alhora, en estampes, fulls volants, fulletons, llibres de música, en tota classe de formats.

No, no era pas el poble, qui llegia *L'Atlàntida* o el *Canigó*. Quan Balaguer deia que Verdaguer no era popular, volia dir que no ho eren les seves obres màximes, les obres que ell considerava autènticament poètiques. Però hi havia també un altre Verdaguer, el que aspirava a exercir la seva influència sobre la devoció dels catalans, el que volia enfortir amb cants religiosos la pietat popular. Eren dos Verdaguers, dos Verdaguers que es fusionaven quan convenia, dues vocacions que transitaven d'un àmbit a l'altre tan insensiblement que no és estrany que aquesta dualitat inicial sovint ens hagi passat desapercibuda.

Al costat de les grans creacions èpiques, i ara prescindim dels *Idil·lis*, les *Flors del Calvari* i altres versos que ja es veu que a Balaguer no li agradaven, hi havia, en efecte, «una poesia per a la devoció [...] que, en conjunt, resulta d'un interès literari prou dubtós», per dir-ho amb les paraules

les de Joaquim Molas.⁵ Doncs bé, és aquesta sobretot la poesia que Verdaguer publicava seguint un registre ortogràfic popular i tradicional. Ara bé: quan una obra, per la seva qualitat, mereixia ser incorporada als llibres *majors*, ell la retocava per adoptar un altre sistema ortogràfic i morfològic: el clàssic. Dos registres, dues funcions. Un registre clàssic, arcaïtzant, adreçat al lector culte, amb els plurals amb *-es*, i un registre tradicional, més acostat a la llengua viva, adreçat a un públic popular, amb els plurals amb *-as*.

Verdaguer tenia molt present el criteri de Milà i Fontanals, el qual, en un article important i no sempre ben interpretat, explicava que

Qualsevol sia lo sistema ortogràfich que s'accepte, a ell se deu acomodar la pronunciació, y aixís procurarem fer-ho des del principi, llegint, per exemple, en Ausiàs March *asenyalades* y no *asenyaladas*; en López Soler, *astre benigne* y no *astra benigna*; en Aribau, *serras* y no *serres*, *llavors* y no *llavòs*. Si aquesta no passa, deuria passar y valdre la regla següent: «Lo poeta que vulga que un consonant, un assonant o molts assonants se formen seguint la seva pròpia pronúncia vulgar y no la més literària o la més clàssica, que ho mostre en la ortografia». Exemple: si vol que *-ar* se pronúncie *-a*, que escriga *a* y no *ar*; si vol que les finals se pronúncien *-as*, que escriga *as* y no *es*. Motiu: lo dit poeta no ha de voler que lo llegidor que per sistema o per naixença usa de una pronunciació més clàssica endevine o accepte la del mateix poeta si aquest no's dóna lo trevall de advertir-la.⁶

La grafia comportava una pronúncia, doncs, i Verdaguer no volia forçar el lector popular a afectar una dicció acadèmica amb la qual només se sentien còmodes els lletraferits.

Arribats en aquest punt, però, no voldria aixecar falses expectatives. No tenim un sistema infal·lible que ens permeti distingir, a partir de l'ortografia, què considerava Verdaguer una obra de la màxima ambició literària i què considerava una poesia de propaganda religiosa. En rigor, no tenim dos registres radicalment complementaris, sinó un procediment que Verdaguer emprà per focalitzar un o altre públic, i que a nosaltres ens

5. Joaquim MOLAS (dir.). *Història de la literatura catalana*, VII. Barcelona: Editorial Ariel, 1986, p. 261.

6. M[anuell] MILÀ Y FONTANALS. «Quatre mots sobre ortografia catalana». *La Renaxensa*, núm. V (15-X-1874), p. 3-8; reproduït dins Íd. *Obras completas del Doctor D. ...*, III. Barcelona: Libreria de Álvaro Verdaguer, 1890, p. 563-564.

permet detectar en cada cas el destinatari de les obres — amb totes les conseqüències que se'n deriven.

En tenim un exemple molt aclaridor comparant les diverses versions de la coneguda cançó «Lo Noy de la Mare». Amb la melodia de la cançó popular, i versos d'aquesta i d'una altra nadala, «Vui que comptam vint-i-cinc de desembre», Verdaguer va compondre una de les seves poesies més inspirades. «Cap de les meues poesies ha sigut escrita tan de raig», comentava en una ocasió.⁷ L'estudi sol d'aquesta peça podria omplir tot un curs de filologia: començant per les versions setcentistes de les dues cançons conservades als manuscrits,⁸ passant per les recollides de la tradició oral al segle XIX,⁹ exposant la tasca de Verdaguer com a col·lector de poesies populars — i d'«El Noi de la Mare» en concret —, repassant el context de les nades catalanes tradicionals, examinant la pràctica de les adaptacions de poemes populars per autors cultes — aquesta mateixa cançó va ser reelaborada per Francesc Matheu i, la tornada, per Sebastià Sánchez-Juan —, estudiant la mètrica del decasíl·lab anapèstic,¹⁰ mostrant l'artifici de les rimes internes en aquest i altres poemes de Verdaguer, analitzant la seva transmissió textual, investigant les referències al poema del mateix autor¹¹ o dels contemporanis¹² al llarg dels diversos estadis de la seva difusió, i finalment posant de relleu els mèrits literaris de la peça.

7. Valeri SERRA I BOLDÚ. *Mossen Jacinto Verdaguer. Recorts dels set anys darrers de sa vida, seguits de una impressió sobre la causa del seus infortunis*. Bellpuig: Impremta R. Saladrigues, [1915], p. 17.

8. Veg. Josep ROMEU I FIGUERAS. *Les nades tradicionals*. Barcelona: Editorial Barcino, 1952, p. 97-99 i 114-116.

9. Manuel MILÀ Y FONTANALS. *Romancerillo catalán. Canciones tradicionales*. Barcelona: Librería de D. Alvaro Verdaguer, 1882, p. 55-56; Aureli CAPMANY. *Cançoner popular català*, núm. LXI [Barcelona: Imp. J. Horta, 1907].

10. MILÀ Y FONTANALS. «Del decasílabo y endecasílabo anapésticos». Dins: *Obras completas del Doctor D. ...*, op. cit., V, 1893, p. 324-344; Josep ROMEU. «Adopció i creació en la poesia popular». Dins: Joan OLIVER i J. M. GARCIA-LLORT (dirs.). *El llibre de tothom*. Barcelona: Editorial Alcides, 1964, p. 118-120.

11. Veg. Josep Maria DE CASACUBERTA [ed.]. *Epistolari de Jacint Verdaguer, I (1865-1877)*. Barcelona: Editorial Barcino, 1959, p. 121-125.

12. F[rancesch] M[ATHEU] Y F[ORNELLS]. «Bibliografia». *La Renaxensa*, I (1-1-1872), p. 300-301. Cf. també *supra* les notes 6 i 7 i especialment Francesch MATHEU. «Com vaig conèixer Mn. Cinto». *Biblioteca Clàssica Catalana*, V (1910), p. 413-414.

La primera versió feta per Verdaguer va aparèixer en un full solt, de caràcter popular, i al setmanari *El Domingo*.¹³ La segona es va publicar en un altre full solt conservat entre els papers del poeta,¹⁴ sense data, que reproduceix a la pàgina següent. Aquesta versió impresa ja presenta lleus canvis respecte de la d'abans —com l'adjectiu «bonicoy», que substituïa, provisionalment, el «manyaguet» de la cançó popular—, però sobretot compta amb l'afegit d'importants correccions posteriors de la mà del mateix Verdaguer: són les esmenes que incorporarà la tercera versió, publicada dins la primera edició dels *Idil·lis i cants místics* (1879).¹⁵ Podríem pensar que els canvis, en especial els ortogràfics, reflecteixen simplement una evolució en els criteris lingüístics de Verdaguer; però no és així. Tant la versió publicada després dins els fulls solts que componen els *Càntichs* (núm. 13 [errata: li correspondria el núm. 22], 1883)¹⁶ com una altra versió posterior de la mateixa cançó,

13. *Novas cansons de Nadal*. Vic: Ramon Anglada, desembre de 1871 (cf. CASACUBERTA [ed.]. *Epistolari, op. cit.*, p. 122-123, nota 4), versió transcrita dins el periòdic vigatà *El Domingo*, núm. 155 (24-XII-1871), 821. Els meus esforços per consultar l'edició primera en el full de 1871 han estat infructuosos, i he hagut de recórrer a la versió d'*El Domingo* —que va aparèixer quasi al mateix temps— per fer la col·locació. Aquest primer estat del poema va ser reproduït pràcticament sense canvis en altres fulls solts, com el que s'intitula *Novas cansons de Nadal. Lo Tam-pa-tan-tam, ó Cansó de la Verge*. Manresa: Estampa de Roca, 1872, i al *Calendari català del any 1873... col·leccionat y publicat per Francesch Pelay Briz*. Barcelona: Estampa de Lo Porvenir, 1873, p. 35-36.

14. J[acinto] V[ERDAGUER]. *Cansó del bressol per cantar al naixement del bon Jesús, al tó del Noy de la mare*. Barcelona: Imp. de Torras Bonsuccés, s. d.; ms. 381/1 [camisa: 381/1-4] de la Biblioteca de Catalunya, f. 33 [exemplar mutilat; un exemplar sencer, amb «La Cansó del Rossinyol», es pot consultar a la mateixa biblioteca, sota la signatura Verd. 8-VI-1/2].

15. Que aquest full va servir com a model per a l'edició d'*Idilis* es prova, encara, per l'afegit de la nota 7 a la fi del vers 33, que correspon a una nota del llibre desenvolupada al final del volum: Jacinto VERDAGUER. *Idilis y cants místichs*. Barcelona: Llibreria d'Eusebi Riera, 1879, p. 234-237 i 246 (en algunes edicions posteriors la poesia va ser eliminada). D'aquest llibre va ser copiada per ser inclosa al *Calendari del pagés pera l'any 1883 publicat per lo Institut Agrícola Catalá de sant Isidro*. Barcelona: Estampa La Renaxensa, 1882, p. 70-72, amb la nota que només es trobava en el llibre.

16. [Jacinto] V[ERDAGUER]. *Càntichs*, [Barcelona], Llibreria y Tipografia catòlica, 50 fulls solts numerats. Vegeu-los col·leccionats dins el volum Verd. 10-IV-37 de la Biblioteca de Catalunya.

editada igualment en forma de full solt,¹⁷ recuperen les formes i grafies anteriors als *Idil·lis*, però incorporant les millors introduïdes al text de la versió en llibre.¹⁸

17. J[acinto] V[ERDAGUER]. *Lo noy de la mare. Cansó del bressol per cantar al naixement del bon Jesús*. Manresa: Imp. y Llib. de Lluís Roca, s. d. [1884?]. En una carta a Collell del desembre de 1884, Verdaguer diu que està estampant quatre fulls solts, un dels quals —*Lo Noy de la Mare*— podria ser aquest. La frase «estich estampant» permet suposar que supervisava personalment l'edició ([Jaume COLLELL]. *Carteig històric. Correspondència epistolar de mossen Jacinto Verdaguer a mossen Jaume Collell*. Vich: Gazeta de Vich, 1929, p. 179).

18. No hi faig constar les variants tipogràfiques, ni les d'accentuació o de puntuació, però sí les ortogràfiques. Amb algunes omissions i un complement final afegit, el

No m'ha semblat pertinent, aquí, fer l'edició crítica d'una composició que requereix un tractament diferent segons la versió de què es tracti. En efecte; cadascuna, amb la seva ortografia i les variants que incorpora, té sentit en el seu context: com a full solt, com a part integrant d'una sèrie de fulls o com a poema dins d'un llibre unitari. De tota manera, podem seguir el text de la cançó a partir del facsímil i estudiar-ne les variants en el quadre següent (on la indicació «íd.» sempre fa referència a la lliçó immediatament anterior):

núm. vers	<i>El Domingo</i>	<i>Plec s.d.</i>	<i>Esmenes plec s.d.</i>	<i>Idilis y cants místichs</i>	<i>Cántich 22</i>	<i>Plec 2 s.d.</i>
3	per endonsili [error; per endolsirli] sos pits i adormirlhi	íd. [però endolsirli]	per que no plore ni en terra 's anyore	íd.	íd. [plori]	íd.
5	ploris no, manyaguet	ploris no, bonicoy	plores no, manyaguet	íd.	íd. [ploris]	íd.
6	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
7	Si l'aconsolo l'Infant que bressolo	íd.	Reys de Caldea, pastors de Judea	íd.	íd.	íd.
9	pansas y figas y nous y olivas	íd.	panses y figes y nous y olives	íd. [figues]	pansas y figas y nous y olivas	íd.
11	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
14	mas rossas trenas serán las cadenas	íd. [tas]	mes rosses trenes serán tes cadenas	íd.	mas rossas trenas serán las cadenas	íd. [error: las]
15	arcobeta	alcoveta	íd.	íd.	íd.	íd.
16	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
17	ne's [error; per n' es]	n' es	íd.	íd.	íd.	íd.
20	pera xuclarne	íd.	sols per xuclarne	íd.	pera xuclame	íd.

poema («Reys de Caldea, pastors de Judea...») es va tornar a editar dins Jacinto VERDAGUER. *Jesús Infant. Betlem*. Barcelona: Tip. «La Ilustración», á càrrech de F. Giró, 1891, p. 39-41. La versió publicada al volum unitari Jacinto VERDAGUER. *Cántichs*. Barcelona: Llibreria y Tipografía católica, s. d., p. 9-11, omet la segona estrofa del poema. Alhora, es van continuar fent reimpressions de la primera versió, com ara *Novas cansons de Nadal. Lo Tam-pa-tan-tam*. Vich: Imp. de R. Anglada, 1889, que no aporten informació rellevant des del punt de vista ecdòtic. En vida de l'autor la cançó es va publicar, encara, a *La Lluanera de Nova York*, el gener de 1880, a *La Voz de la Patria*, núm. 3, i al setmanari de Sabadell *Lo Catalanista*.

núm.	<i>El Domingo</i>	<i>Plec s.d.</i>	<i>Esmenes plec s.d.</i>	<i>Idilis y cants místichs</i>	<i>Cántich 22</i>	<i>Plec 2 s.d.</i>
21	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
22	orenetas ... amoretas	íd.	orenetes ... amoretas	íd.	orenetas ... amoretas	íd.
23	fesli musica	íd.	cántali albadés	íd.	fesli musica	íd.
25	baxen [<i>error</i> ; <i>per baxin?</i>]	íd.	baixen	íd.	baxen [<i>error</i> ; <i>per baxin?</i>]	íd.
26	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
27	sas alas ... tas galas	íd.	ses ales ... tes gales	íd.	sas alas ... tas galas	íd.
28	coxins	íd.	coixins	íd.	íd.	íd.
29	en tinch	íd.	ne tinch	íd.	íd.	íd.
30	las telas	íd.	les teles	íd.	las telas	íd.
31	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
32	faxa ... baxa	íd.	faixa ... baixa	íd.	íd.	íd.
33	palletas	íd.	palletes	íd.	palletas	íd.
34	palletas ... floridetas	íd.	palletes ... floridetes	íd.	palletas ... floridetas	íd.
35	pera servirte ... fava	íd.	sols per servirte ... faixa	íd.	pera servirte ... faixa	íd.
36	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
37	bressaumel	brassaumel [<i>error</i>]	bressáumel	íd.	íd.	íd.
41	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
43	baxadeta	íd.	baixadeta	íd.	íd.	íd.
45	perlas	íd.	perles	íd.	perlas	íd.
46	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
47	Totas ... las	íd.	Totas [<i>error</i>] ... les	Totes ... les	Totas ... las	íd.
48	féyalas naixer [<i>error</i> ; <i>per naixer?</i>]	íd. [naxer]	féyales naixer	íd.	féyalas naixer [<i>error</i> ; <i>per naixer?</i>]	íd.
49	reviure	íd.	íd.	íd.	íd	raviure [<i>error</i>]
50	beuen	íd.	beuhen	íd.	beuen	íd.
51	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.
53	festa	íd.	íd.	íd.	íd.	festas [<i>error</i>]
54	avans	abans [<i>error</i>]	íd.	íd.	avans	íd.
55	avans	avans	íd. [<i>error</i>]	abans	avans	íd. ... pon- drer'l [<i>error</i>]
56	ploris	íd.	plores	íd.	ploris	íd.

núm. vers	<i>El Domingo</i>	<i>Plec s.d.</i>	<i>Esmenes plec s.d.</i>	<i>Idilis y cants místichs</i>	<i>Cántich 22</i>	<i>Plec 2 s.d.</i>
58	sas manetas creuadas	íd.	ses manetes creuades	íd.	sas manetas creuadas	
61	ploris no, manyaguet	ploris no, bonicoy	plores no, manyaguet	íd.	íd. [ploris]	íd.

Els canvis no són només ortogràfics —i ortològics—, com és el cas de les formes del femení plural¹⁹ o l'ús del dígraf *-ix-* a l'interior de mot (que, amb algunes incoherències, potser degudes a simples distraccions, sembla que és la grafia adoptada en tots dos registres a partir de 1879): també hi ha l'ús del subjuntiu («no plores» versus «no ploris»)²⁰ i la substitució de la locució tradicional «per a» per la forma «per» en les dues ocurrències d'aquesta preposició. I encara, lèxicament, potser és rellevant que Verdaguer hagi optat per descartar un vulgarisme com «musica» (forma segura, corroborada per l'accentuació anapèstica del decasil·lab) en la versió en llibre, ja que el poeta recupera aquesta forma a *Cántichs*²¹ i al plec sense data, que són posteriors.

Cronologia

Fer una cronologia completa dels usos ortogràfics i morfològics de Verdaguer a partir d'aquest doble eix, culte i popular, queda fora de les possibilitats d'aquest paper. Hauríem de partir de la consulta exhaustiva de tots els impresos, amb les respectives reedicions, i no podríem oblidar els autògrafs verdaguerians, que sovint presenten dificultats a l'hora de precisar-ne la data de composició —tret, és clar, de les seves cartes. Però sí que podem fer una primera aproximació als criteris verdaguerians en aquesta matèria.

Com no podia ser altrament, el primer Verdaguer escriu els plurals femenins en *-as*. Era la solució que havia adoptat la llengua literària de l'e-

19. Les variants singulars («endonsirli», «ne's», «brassamel», «raviure», «festas», «pondrer'l») deuen ser errors d'impremta.

20. La forma del subjuntiu «baxen» o «baixen» del v. 25 (que hauria d'haver estat «baxin» o «baixin» en els textos que transmeten «ploris») deu ser un error que va passar desapercbut des del primer moment.

21. Tant a la versió en full solt com a l'edició en llibre, ortografiat amb *-es*.

dat moderna, a Catalunya, i que ja apareix ben consolidada a començament del segle XVIII. Per centrar-nos en els textos impresos, el poema *Dos mártirs de ma patria*, de 1865; les composicions presentades als Jocs Florals el 1865 i 1866; el pregó de *S. Miquel dels Sants, y crida de las festas...*, de 1866; les cobles *A la Divina Pastora* (versions de 1866 i 1870); les *Novas cansons de Nadal*, de 1871; les *Cansonetas del mes de Maria*, de 1872; les *Coblas del cor de Jesús*, de 1872; les *Coblas del amor de Jesús*, de 1873; l'*Oració de la bona mort*, de 1874; sempre són amb *-as*. Fos quin fos el caràcter d'aquestes obres, fos quin fos el públic a què s'adreçaven, una ortografia unitària revestia les composicions. Verdagner s'afegia a una tradició literària que havia mantingut la dignitat del català literari, la tradició de l'edat moderna, i a la d'una llengua viva que s'hi acollia.

No era pas aquest el cas dels poetes jocfloralescos o dels mantenidors del Consistori, quasi tots formats exclusivament en la literatura castellana i que només concebien un català literari llibresc i arcaïtzant. No ens ha d'estranyar, doncs, el judici que una d'aquestes obres primerenques de Verdagner va suscitar en el secretari dels Jocs de 1865, Víctor Gebhart, el qual escrivia:

Lo segon accéssit [...] s'ha donat unánimement á la [poesia] que té per títol *Los minyons d'en Veciana*, y per lema *Aqueixa será una escuadra que pel mon sen parlará*, romans que encara que del género popular y algunas vegadas fins vulgar, observantse també cert descúyt en la forma, té en cambi gran valentia en los conceptes y en la expressió.²²

Quan Verdagner concorre als Jocs de 1874, però, la seva opció ja és una altra. La composició que va obtenir la viola, «Sant Francesch s'hi moria», es publicarà amb els plurals femenins amb *-es*. Si analitzem l'epistolari del poeta, veurem que és en aquest any també que trobem les primeres cartes de Verdagner amb els plurals femenins en *-es*. El canvi es va produir, sens dubte, per influència de Marià Aguiló.²³ Ell i el seu germà Plàcid eren els únics que havien utilitzat fins llavors aquesta forma en la

22. Víctor GEBHART. «Memoria del Senyor Secretari del Consistori». *Jochs Florals de Barcelona en 1865*. Barcelona: Estampa de Lluís Tasso, 1865, p. 35-49 (p. 47).

23. Sobre el protagonisme d'Aguiló en la polèmica ortogràfica dels plurals femenins, veg. Albert ROSSICH. «Una qüestió d'història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra». Dins: Pep BALSALOBRE i Joan GRATACÓS (ed.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, 1995, p. 119-200 (p. 179-184, i la bibliografia que s'hi esmenta).

correspondència conservada de Verdaguer, i és en una carta a Marià Aguiló de l'estiu de 1874 que Verdaguer fa servir per primer cop aquesta grafia per als plurals femenins.²⁴ Aquest any 1874 és també l'any que la polèmica entre els partidaris de les *aa* i les *ee* ateny el punt àlgid.²⁵ Algú podria pensar que el poeta simplement ha canviat de criteri, i que des d'ara és aquesta la seva opció en matèria d'ortografia catalana. Però ja hem vist que les coses són més complexes. Des d'ara, en l'epistolari de Verdaguer alternen els plurals amb *-es* i amb *-as* segons el destinatari o, més exactament, segons l'ocasió i l'oportunitat.²⁶

A partir de *L'Atlàntida* (1877), això sí, en els llibres de caràcter més literari, tots els plurals femenins apareixeran amb *-es*. En els impresos anteriors no hi havia una tria conscient, sinó la pura continuïtat amb l'ortografia culta de l'edat moderna. Era amb *-as*, lògicament, la primera versió de *L'Atlàntida*, de 1867, conservada en un manuscrit fragmentari de la Biblioteca del Museu Diocesà de Vic. Però després, tots els llibres majors són amb *-es*; de la mateixa manera que els subjuntius de la primera conjugació, com hem pogut comprovar, tenen com a desinència *-e* («plore») i no pas *-i* («plori»). Els únics llibres amb els plurals amb *-as* són clarament de caràcter popular: la *Passió de Nostre Senyor Jesucrist* (1873, etc.) i les *Veus del bon Pastor ó Càntichs espirituals dels Rnts. PP. Missionistas Fills del Immaculat Cor de Maria* (1894). Un cas curiós, i prou revelador, és el del llibre *Colecció de cantichs religiosos pel poble* (1889), on el text de les poesies s'ha regularitzat, amb els plurals en *-es*, mentre que, a les partitures, les mateixes cançons apareixen transcrites amb *-as*. Són amb *-as*, també, altres publicacions populars en forma de full o fulletó, com ara el *Birolay* (1880), els *Goigs de Nostra Senyora de Montserrat* (1881), els *Càntichs* (47

24. CASACUBERTA [ed.]. *Epistolari*, op. cit., p. 145. Casacuberta diu que «el primer text del present epistolari on Verdaguer empra preferentment la grafia *-es* a les formes de plural» és una altra carta, adreçada també a Marià Aguiló, del 28 de desembre de 1874, i considera un cas esporàdic el de la carta anterior, de juliol-agost del mateix any (p. 154, nota). No era, però, un ús esporàdic, el de la carta anterior, sinó l'únic cas de plural femení que apareix en tot el text.

25. Cf. Mila SEGARRA. *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Editorial Empúries, 1985, esp. p. 207-217.

26. El tema és complex i s'hauria d'estudiar més a fons. Casacuberta ho resumeix dient que «d'ençà que Verdaguer presenta *L'Atlàntida* als Jocs Florals (abril), s'inicia en la seva correspondència el predomini de les formes en *-es*» (CASACUBERTA [ed.]. *Epistolari*, op. cit., p. 154, nota).

composicions catalanes aparegudes entre 1881 i 1890) —que no hem de confondre amb el volum unitari de 48 poesies que les aplega en gran part amb un altre ordre—,²⁷ el *Salteri franciscà* (1882), les *Flors de juny* (c. 1882), les *Flors de Maria* (c. 1885), els *Goigs en llabor del gloriós Sant Miquel dels Sants* (1891), els *Cantichs de la Santa Missió* (1894) o la poesia *A la Verge Maria de Vallvidrera* (pòstuma; composta el 15/V/1902). Com veiem, els textos amb *-as* ocupen tota la vida de Verdaguer.

Al límit dels textos populars, hi ha casos extrems en què, expressament, ell utilitza una ortografia irreductiblement dialectal per representar una pronúncia vulgar, una pronúncia que la lectura del vers no pugui neutralitzar. Són casos comptats. En aquests textos, els plurals femenins són amb *-as* sempre. Em fixaré, de tota manera, en un altre fenomen paral·lel: el cas de les *-r* mudes en posició final (o seguides de la *-s* del plural). Abans de Fabra, les *-r* no eren mudes en la lectura, encara que ho fossin en la llengua parlada. Per això Verdaguer no les omet mai, si no és com a llicència poètica. Per necessitats de mètrica o de rima pot escriure «per volá al Empiri» (*Dos màrtirs de ma pàtria* v. 20), «per vuydà'l ab ella» (=per buidar-lo en ella, íd. v. 158) o «vence'» (rimant amb «vehentse», íd. v. 587), però mai no ho fa sense una justificació. En canvi, a les seves corrandes,²⁸ la *-r* muda tan aviat apareix com no, i això independentment de les necessitats mètriques o de rima. Si hi afegim que, a més, hi surten formes tan anormals —tan incultes— com «bunica» (núm. II), per *bonica*, «no hi he» [=no hi è] (núm. XVII), per *no hi és*, o «ayra» (núm. XX), per *ayre*, és evident que l'anomalia ens remet al desig de reproduir el text en totes les seves característiques orals.

27. Jacinto VERDAGUER. *Cantichs per Mossen...* Barcelona: Llibreria y Tipografia catòlica, s. d. [1890]. Aquest volum fa els plurals en *-es*. Els càntics solts constitueixen una sèrie de 50 peces numerades (veg. la nota 16), tot i que tres d'aquestes són traduccions al castellà de sengles poesies de Verdaguer, signades per F. H. i S. T. y P. Com explico més endavant, els últims càntics publicats com a fulls independents (núm. 45, 48, 49 i 50) ja fan els plurals amb *-es*. El volum unitari *Cantichs* incorpora cinc composicions que no figuraven a la sèrie de fulls solts i no publica els tres últims poemes d'aquesta sèrie (núm. 48, 49 i 50), que segurament encara no havien aparegut.

28. Narcís GAROLERA (ed.). *Poesies juvenils inèdites de Jacint Verdaguer*. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs, 1996, p. 228-232. Altres corrandes van ser publicades dins el *Calendari català del any 1867 ... col·leccionat per Francesch Pelay Briz*. Barcelona: Llibreteria de Joan Roca i Bros, 1967, p. 18, 25, 35, 38, 45, 51, 80, 124-125, 127, i reproduïdes pòstumament dins *La mellor corona*.

Els textos amb *-es* són tota la resta de llibres, però també els poemes solts de caràcter religiós més o menys relacionats amb els Jocs Florals. Com ara «Sant Francesch s'hi moria», premiat als *Jochs* de 1874 (tot i que una altra edició del poema, apareguda a la col·lecció «Salteri franciscà», de 1882, adreçat a un públic popular, reapareixerà amb *-as*),²⁹ o les «Alabanses al Santíssim» (1879), on fa constar que és Mestre en Gay Saber. Tot i això, em sembla descobrir que cap a l'última dècada del segle, la tendència de Verdaguer a usar la grafia clàssica dels plurals amb *-es* augmenta, contravenint la regularitat del període de plenitud, quan simultaniejava els dos plurals: potser és per aquesta explicació que apareixen uns quants textos piadosos amb els plurals amb *-es*: és el cas dels últims *Cántichs* publicats en forma de full (núm. 45, 48, 49 i 50), dels *Goigs a llabor del apóstol dels negres Sant Pere Claver* (1888), de les *Cobles de la Mare de Déu del Roure* [facsimil de l'autògraf de Verdaguer] (1889), dels *Goigs de Nostra Senyora de la Mercè* (1890) —però aquesta edició no va ser controlada per l'autor—, dels *Goigs del Beato Romeu de Llivia* (1890), dels *Goigs del Beato Diego de Cádiz* (1894), dels *Goigs al Sant Cristo de Balaguer* (1900) i d'algun altre cas més. Segurament, si Verdaguer hagués viscut més anys, hauria acabat generalitzant els plurals en *-es* al conjunt de la seva obra. Insisteixo, però, en el fet que aquest és un petit percentatge de textos i que no són obres publicades en el període de la plenitud poètica de Verdaguer.

Una continuïtat temàtica

Una visió de conjunt, en tot cas, evidencia l'existència d'una ortografia per als llibres literaris i una altra ortografia per als versos devots publicats en fulls solts.³⁰ El contrast entre el Verdaguer genial de *L'Atlàntida* i

29. L'edició en full solt és *Sant Francesch s'hi moria*. Vic: Imp. de Anglada, [1877]. Tot i que els plurals són en *-es*, com la versió publicada al volum dels *Jochs Florals*, Verdaguer la considerava una peça popular, i amb aquest argument s'oposa que a l'hora de publicar-lo en el volum dels *Jochs* Aguiló li volguessin esmenar «dolsos amors» en «dolces amors» (CASACUBERTA [ed.], *Epistolari, op. cit.*, p. 147).

30. Molts d'aquests versos devots, publicats en fulls solts, es poden llegir en facsimil (tot i que no sempre en la primera edició controlada per Verdaguer) dins l'antologia de Joan CARRERES I PÉRA. *Els goigs de mossèn Cinto*. Barcelona: Editorial Claret, 2003.

el *Canigó* i el de moltes poesies devotes que tots hem llegit en estampes i recordatoris ha pogut fer pensar en una minva d'inspiració, en un inesperat exhauriment líric. Passa, però, que avui, quan valorem aquest Verdaguer popular autor de poesies piadoses, ens fallen uns punts importants de referència; potser serà bo, per això, que ens preguntem en quins models s'inspiren aquestes composicions, a quina tradició responen.

A mitjan segle XVIII, el reusenc Francesc Balart va fer estampar unes *Coblas de la passió y mort de Jesuchrist Nostre Senyor* que van tenir una gran fortuna editorial. I ja he esmentat més amunt que Verdaguer també és autor d'una *Passió de Nostre Senyor Jesucrist* (1873), com en el cas anterior repetidament reeditada. Val la pena comparar-ne algun fragment:³¹

Jesu-Christ, la Passió vostra
tots la debem contemplar,
al manco la de sant Pere,
quan sentí lo gall cantar.
[...]
Diu sant Pere gloriós:
— Senyor, Vos nom rentareu.
— Tu no rebras lo meu Cos
si jo not rento los peus.
— No, Senyor, los peus a solas,
que las mans me vull rentar!
— Lo qui está ja net, Pere,
no fretura de rentar.

Jesucrist, la Passió vostra
ajudámela á cantar;
mes, morint per culpa nostra,
què faré sinó plorar?
[...]
Pere diu, tot fentse enrere:
— Vos á mí no'm rentaréu.
— Si jo'ls peus no't rento, Pere
no entraràs al regne meu.
— Donchs rentáume'ls — responia —,
peus y mans, ánima y tot;
quan per Vos rentat jo sia
res del mon tacarme pot.

El deute en alguns passatges, la versificació i el tema, ja veiem, doncs, d'on provenen. La superioritat literària, també. Verdaguer adapta i refà el text, innova i canvia, però voluntàriament no s'aparta dels motllos heretats. Però, de què ens sorprenem, si ja ens ho havia dit el mateix poeta, a propòsit del llibre *Veus del Bon Pastor* — aquest, també publicat amb l'ortografia tradicional, amb els plurals en *-as* —, adreçant-se als pares missionistes del Cor de Maria?

31. Els fragments acarats provenen dels següents exemplars: Anònim [Francesc BALART]. *Coblas de la Passió y Mort de Jesuchrist Nostre Senyor*. Barcelona: Estampa de F. Vallés, s. d. [primera meitat del s. XIX], p. 3 i 8; Jacinto VERDAGUER. *Passió de Nostre Senyor Jesucrist*. Barcelona: Tipografia Católica, 1884, p. 5 i 6.

Ordenat que vaig ser de sacerdot, m'hauria estimat més ser peu de predicador que cap de poeta; mes, desesperançat de fer may un sermó, per aconsolarmen, me posí á dictar cántichs morals, al estil dels que soleu entonar, en vostras missions, abans de pujar á la trona. Aquexas lletres, populars ja algunas, altrás arreconadas, desde llavors, sense gosar obrir los ulls á la llum del sol, véuselas aquí. [...] Algunas son escritas á la escalfor de la divina paraula, y altrás me las posá á la ploma un mot de vostras llettras ó de las que he llegendas de vostres predecessors, los missionistas franciscans de Escornalbou, y quina més, quina menos, totas portan vostre segell y vostre esperit, que es lo veritable esperit religiós de la antiga Catalunya. Vostres son, donchs, gayrebé tots, per la materia y per la forma; ni jo'n gosaria reclamar com á propia altra cosa que'l fil poétich ab que he mal·lligadas aquexas espigas del camp del Evangeli que us oferesch.³²

Aquests versos «vostres són [...] per la materia y per la forma», escriu Verdaguer. La majoria de cops tan sols constitueixen un punt de partida temàtic, però altres vegades n'agafa versos sencers. Tot i els límits que es posa Verdaguer, la superioritat de les seves versions, com ja podíem suposar, és total. Comprovem-ho, si encara teniu paciència, comparant el poema «Dos banderas» aparegut a les *Lletrillas compostas per los missionistas del Immaculat Cor de Maria* amb «Las duas banderas», publicat a *Cántichs*, de Verdaguer:

Dos banderas

Jesucrist te busca,
també Llucifer:
vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

Guerra sempre tè
Dèu contra l'infern,
puig un odi etern
Llucifer li tè.
Corremhi també,

Las duas banderas

En eix mon confús,
de quin rey vols ser?
Vols ser de Jesús
o de Llucifer?

Tots dos han alsat
bandera en la terra:
de mort es la guerra,
cruel lo combat;
a un d'ells allistat

32. *Veus del bon Pastor ó Cántichs espirituals dels Rnts. PP. Missionistas Fills del Immaculat Cor de Maria*. Vic: Estampa de Ramon Anglada, 1894, p. 5-7.

y de Dèu sols sèr.
Vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

Llucifé á tothom
 convida ab diners,
 honors y demés,
 per ferse un gran nom;
 y veus aquí com
 a mòlts entreté.
Vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

Ab Jesús aném
 que es bon capitá;
 no hi ha que duptá:
 ab Ell vencerém,
 corona tindrém,
 tot lo que'ns convé.
Vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

Fuig de Llucifé,
 que't vol enganyar,
 puig res pot donar
 aquell que res tè.
 De Dèu tot te vè;
 Dèu has menester.
Vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

Jesucrist te busca;
 també Llucifer:
vull sèr de Jesús,
no de Llucifer.

tot home ha de ser.
Vull ser de Jesús,
no de Llucifer.

Aqueix en vas d'or
 te dóna sols fel;
 Jesús dóna mel,
 y ab ella'l seu Cor.
 Als dos, un amor
 no pot satisfacer.
Vull ser de Jesús,
no de Llucifer.

L'un te una corona
 pels seus seguidors.
 L'altre'ls mostra flors
 y espinas los dona;
 los seus abandona
 quan l'han menester.
Vull ser de Jesús,
no de Llucifer.

[...]

D'eixos dos governs
 n'has de seguir un:
 avall ó amunt,
 al cel ó als inferns.
 Be y mal son eterns:
 quin camí vols fer?
Vull ser de Jesús,
no de Llucifer.

Els exemples es podrien multiplicar, amb altres poesies de *Càntichs* (com ara la «Mort del just») o de *Les Veus del Bon Pastor* («Blasfèmia», «Escandol», «Lo Rosari», «Lo bon pastor», «Paraula de Deu»). No cal que ho faci aquí. Valeri Serra i Boldú ja havia assenyalat aquest mateix fenomen amb exemples, també, de les *Veus del Bon Pastor* en relació amb l'*Espiritual recreo del anima pera excitarla a alabar, y servir a Deu*, dels frares d'Escornalbou (segle XVIII).³³ I encara hi podríem afegir el poema «Judici particular» de les *Veus del Bon Pastor*, inspirat en la «lletreta» del mateix títol de les *Amoroses veus* dels frares d'Escornalbou.³⁴ I és que no hi ha cap altre poeta de la Renaixença que tingui uns vincles tan sòlids amb la tradició literària catalana anterior com Verdaguer.³⁵

Unes quantes conclusions

A pesar de tantes i tantes observacions valuoses com s'han escrit sobre la llengua de Verdaguer, encara no tenim un estudi complet i rigorós que ens faci veure la magnitud de l'aportació verdagueriana a la llengua literària catalana, i encara menys les vacil·lacions i els canvis operats en els usos lingüístics de Verdaguer. Però em sembla que ha quedat demostrat que la duplicitat ortogràfica dels textos de Verdaguer no és una tria capriciosa, ni una imposició d'editors i de correctors, sinó que obeeix a la dedicació de l'obra a un públic determinat. Naturalment, poden existir casos no significatius, com ara els textos publicats en revistes o antologies que no van ser controlats directament per l'autor, però el fet és que la intervenció de Verdaguer en la publicació dels seus textos sol ser activa i persistent.

Acceptar dos registres ortogràfics segons el cas no era tampoc una idea tan insòlita. Si més no, va tenir partidaris de la categoria d'Antoni

33. *Espiritual recreo del anima pera excitarla a alabar, y servir a Deu*. [...] *Lletras devotas, ques cantan en las Santas Misiones, que predicán los Missionistas [...] de Escornalbou*, s. l., s. i., s. d. (AGUILÓ. *Catálogo...*, núm. 830). Cf. Valerio SERRA Y BOLDÚ. *Verdaguer*. Barcelona: Ediciones «El Hogar y la Moda», 1932, p. 126-131.

34. *Amorosas veus, ab que los PP. Missionistas Franciscans del Seminari de S. Miquel de Escornalbou [...] convidan als pecadors, y a tots los fiels cristians á deixar sos vicis, y abraçar las santas virtuts*. Reus: Pau Riera, 1830, p. 5.

35. Cf. Albert ROSSICH. «Les arrels literàries de Verdaguer». *Ausa*, núm. XVII (1996), p. 39-60.

Rubió i Lluch, que l'any 1891 defensava els plurals en *-as*, almenys, en determinades publicacions periòdiques: «En lo que no havem de ser intransigents és en la qüestió de les *-es*. Apesar de mas preferències [a favor d'aquesta forma], crech que lo *Butlletí* [del *Centre Excursionista de Catalunya*] deu escriures ab *-as*» — deia.³⁶ Sigui com sigui, això ens porta a una conclusió que em sembla important des del punt de vista filològic. I és que les deduccions que puguem fer sobre la llengua de Verdaguer a partir de les correccions del poeta no són generalitzables de manera automàtica al conjunt de la seva obra. Deixeu-me apuntar algun exemple de les dificultats amb què ens trobem en aquest terreny, ara que sabem que en Verdaguer coexisteixen dues opcions lingüístiques amb implicacions ortogràfiques i morfològiques, i segurament sintàctiques i lèxiques —això també s'hauria d'estudiar. Quan Verdaguer opta per «cante» en lloc de «canti», «per» en lloc de «per a», «hòmens» en lloc d'«homes» o «càlzer» en lloc de «calze» — o viceversa — no hem de concloure necessàriament que la decisió revela una preferència tancada o exclusiva: Verdaguer podia acollir una o altra forma a la mateixa època segons el registre elegit.

El decantament per un o altre registre lingüístic és, d'alguna manera, un indicatiu de l'ambició literària o del valor artístic que l'autor donava a l'obra. Però s'ha de recalcar que això no significa que ell renunciés al mèrit literari dels textos compostos amb finalitats piadoses, i per això passa tantes vegades que el poeta rescata composicions populars per incorporar-les, dignificades —per dir-ho així— ortogràficament i morfològicament, en reculls poètics destinats a circular entre els lectors cultes.

I encara una altra observació per acabar. Al llarg d'aquest article he parlat de dos registres lingüístics en la poesia de Verdaguer. He parlat també de dos Verdaguers. És una simplificació, és clar. En rigor, els grans escriptors, i Verdaguer ho era, són irreductibles a esquemes. Però m'ha semblat que la distinció de dos usos lingüístics, un de culte i un altre de popular, era més clarificadora que altres aproximacions parcials més precises, però necessàriament més complexes. Espero que m'excusareu l'atreviment.

36. Jordi MALÉ I PEGUEROLES. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals (II). Defensa i reivindicació de la llengua (1880-1900)». *Revista de Catalunya*, núm. 172 (abril de 2002), p. 107-128 (p. 122).